

امام کاظم علیہ السلام

حجت الاسلام والمسلمین رمضان محمدی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۴۰۴

محمّدی، رمضان، ۱۳۴۳ -
امام کاظم (علیه السلام) / رمضان محمدی؛ ویراستار علی حائری مجد - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۴.
ده، ۳۸۴ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۸۱۳؛ تاریخ اسلام: ۱۷۲)
بها: ۵۸۲۰۰۰ ریال
ISBN: 978-600-298-608-5
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیفا.
کتابنامه. ص. [۳۵۵] - ۳۷۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. موسی بن جعفر (علیه السلام). امام هفتم، ۱۲۸-۱۸۳ ق. ۲. Musa ibn Ja'far, Imam VII, 745-799.
الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
BP۴۷ ۲۹۷/۹۵۷
شماره کتابشناسی ملی
۱۰۳۸۹۳۶۸

امام کاظم (علیه السلام)
مؤلف: رمضان محمدی (عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)
ویراستار: علی حائری مجد
ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه
چاپ اول: زمستان ۱۴۰۴
تعداد: ۱۰۰ نسخه
لیتوگرافی: سعیدی
چاپ: قم-سبحان
قیمت: ۵۸۲۰۰۰ تومان
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۶۰۸-۵

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰
(انتشارات ۳۲۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵
تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir
مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۸۱۰ عنوان کتاب و ۹ نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع پژوهشی برای استادان و دانشجویان رشته تاریخ تشیع و تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) در مقاطع مختلف و نیز علاقه‌مندان به مطالعات تاریخ تشیع، تاریخ اسلام و تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) فراهم شده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار موردنیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه بر خود لازم می‌داند از زحمات مؤلف محترم اثر، حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی و نیز از ارزیاب گرامی، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسین حسینیان مقدم سپاسگزاری نماید.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات تحقیق

مقدمه.....	۱
۱. پیشینه تحقیق.....	۴
۲. منبع‌شناسی تحقیق.....	۶
قرن اول، دوم و سوم.....	۶
قرن چهارم.....	۷
قرن پنجم.....	۱۱
قرن ششم.....	۱۳
قرن هفتم.....	۱۷
قرن هشتم.....	۱۹
قرن نهم.....	۲۲
قرن دهم.....	۲۴
قرن یازدهم.....	۲۶
قرن دوازدهم.....	۲۶
قرن سیزدهم.....	۲۷
۳. تحلیلی مختصر بر منابع شیعی و سنی.....	۲۸
۴. مهم‌ترین محورهای منابع سنی و شیعی درباره امام کاظم (علیه السلام).....	۲۹
منابع جدید (قرن چهاردهم).....	۲۹

فصل دوم: ویژگی‌های فردی و احوال شخصی

مقدمه.....	۳۳
۱. تاریخ ولادت.....	۳۴
۲. نام، کنیه‌ها و القاب.....	۳۶
۳. شمایل حضرت کاظم (علیه السلام).....	۳۹

۴۰	 نقش انگشتی امام کاظم علیه السلام
۴۱	 بستگان
۴۱	 ۱-۵. تبار امام موسی بن جعفر علیه السلام
۴۳	 ۲-۵. همسران و فرزندان
۵۳	 ۳-۵. موالی و خادمان امام کاظم علیه السلام

فصل سوم: امامت

۵۵	 ۱. نصوص امامت
۶۳	 ۲. کرامات امام کاظم علیه السلام

فصل چهارم: سیره فردی، خانوادگی، عبادی و زهد امام کاظم علیه السلام

۷۱	 مقدمه
۷۱	 ۱. سیره فردی
۷۴	 ۲. سیره خانوادگی
۷۸	 ۳. سیره عبادی
۸۴	 زهد و حلم امام کاظم علیه السلام

فصل پنجم: سیره اجتماعی و سیاسی امام کاظم علیه السلام

۸۷	 ۱. سیره اجتماعی
۹۰	 ۲. سیره سیاسی

فصل ششم: سیره علمی و فرهنگی امام کاظم علیه السلام

۹۳	 ۱. سیره علمی امام کاظم علیه السلام
۹۶	 ۲. سیره فرهنگی
۹۷	 ۳. زندان‌های امام کاظم علیه السلام
۱۰۰	 ۳-۱. علل زندانی شدن و شهادت امام علیه السلام
۱۰۷	 ۳-۲. شهادت امام کاظم علیه السلام
۱۱۲	 ۳-۳. تجهیز امام کاظم علیه السلام
۱۱۵	 ۳-۴. بازتاب شهادت امام کاظم علیه السلام
۱۱۶	 ۳-۵. کاظمین یا مقبره امام کاظم علیه السلام
۱۱۹	 ۳-۶. زیارت و زیارتنامه امام کاظم علیه السلام
۱۲۱	 ۴. امام کاظم علیه السلام در نگاه دیگران
۱۲۲	 ۴-۱. از نگاه شیعه
۱۲۳	 ۴-۲. دیدگاه معصوم
۱۲۴	 ۴-۳. دیدگاه هارون

- ۴-۴. دیدگاه دانشمندان اهل سنت..... ۱۲۴
- ۵-۴. دیدگاه مستشرقان..... ۱۲۷
۵. توالی تاریخی زندگانی امام (سال شمار مهم ترین رویدادهای عصر امام کاظم علیه السلام)..... ۱۲۸

فصل هفتم: تاریخ و سیره سیاسی و اوضاع اجتماعی

فضای سیاسی و اجتماعی جامعه در عصر امام (خلفای عصر امام، قیام ها و نهضت ها)

۱. خلفای عصر امام کاظم علیه السلام و اوضاع سیاسی عصر آن حضرت..... ۱۳۳
- ۱-۱. آغاز امامت..... ۱۳۴
- ۲-۱. امام کاظم علیه السلام و هارون..... ۱۳۹
۲. اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی عصر امام کاظم علیه السلام..... ۱۴۷
۳. قیام ها و نهضت های عصر امام کاظم علیه السلام..... ۱۵۱
۴. اندیشه ها و مواضع سیاسی امام کاظم علیه السلام..... ۱۵۸
- ۱-۴. وظایف و تکالیف حاکم اسلامی..... ۱۶۴
- ۲-۴. وظایف علما و فقها در برابر مردم و حاکم جامعه اسلامی..... ۱۶۴
- ۳-۴. وظایف مردم برابر حاکمیت سیاسی..... ۱۶۵
- ۱-۳-۴. امر به دوری از سلطان ظالم..... ۱۶۵
- ۲-۳-۴. وظایف شیعیان در همکاری با عباسیان..... ۱۶۷
- ۳-۳-۴. تأیید مشروط حضور برخی عناصر در دستگاه خلافت عباسی..... ۱۶۸
- ۴-۳-۴. امر به رعایت تقیه و رازداری..... ۱۶۹
- ۵-۳-۴. سازماندهی شیعیان و ایجاد سازمان ها و تشکل های شیعی..... ۱۷۱
- ۶-۳-۴. تأیید قیام های علوی و نیروهای انقلابی..... ۱۷۲
- ۷-۳-۴. تأکید بر حفظ تمامیت ارضی مسلمانان..... ۱۷۳
- ۸-۳-۴. برخورد صریح و روشن با انحرافات و سوء استفاده های سیاسی هارون..... ۱۷۴
۵. اندیشه ها، مواضع و اقدامات اجتماعی..... ۱۷۵

فصل هشتم: سیره علمی، فرهنگی و تربیتی امام کاظم علیه السلام

۱. وضعیت علمی و فرهنگی زمانه امام علیه السلام (جریان ها و آرای علمی، فرهنگی، تمدنی)..... ۱۸۱
۲. جایگاه و نقش فرهنگی امام کاظم علیه السلام در جامعه اسلامی..... ۱۸۷
۳. مواجهه با غلات و نهی شیعیان از مجالست با آنان..... ۱۹۷
۴. مخالفت با جنبش ها و حرکت های مسلحانه..... ۱۹۹
۵. برخورد مسالمت آمیز با اهل سنت..... ۲۰۰
۶. اثبات انتساب اهل بیت علیهم السلام به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله..... ۲۰۱
- ۱-۶. سوگواری برای شهدای کربلا..... ۲۰۲
- ۲-۶. ترویج فرهنگ انتظار و ایجاد امید در مسلمانان..... ۲۰۳
۷. تأکید بر عقل و کارکردهای آن..... ۲۰۳

۲۰۶	۸. نهی از قیاس.....
۲۰۷	۹. آموزش خودسازی و حس مسئولیت در برابر خود و جامعه.....
۲۰۷	۱۰. میراث علمی.....
۲۰۷	۱۰-۱. آثار مکتوب.....
۲۱۴	۱۰-۲. رشد و ارتقای علمی شاگردان.....
۲۱۶	۱۰-۳. دعا.....
۲۱۶	دعاهای منسوب به امام کاظم (علیه السلام).....
۲۱۸	۱۰-۴. نامه‌های امام کاظم (علیه السلام).....
۲۲۱	۱۰-۵. وصیت‌نامه امام کاظم (علیه السلام).....
۲۲۳	۱۰-۶. اشعار امام کاظم (علیه السلام).....
۲۲۴	۱۰-۷. سنخ‌شناسی مناظرات و احتجاجات.....
۲۲۶	۱۱. اصول و معیارهای عملکرد امام در بعد علمی و فرهنگی (اعتقاد به مبدأ، معاد، نبوت و امامت).....
۲۲۸	۱۲. اندیشه و سیره تربیتی امام کاظم (علیه السلام).....
۲۲۸	۱۲-۱. خدامحوری.....
۲۲۹	۱۲-۲. رعایت حقوق خانواده.....
۲۳۰	۱۲-۳. استفاده از فرصت‌ها.....
۲۳۰	۱۲-۴. تشویق به مباحثه علمی.....
۲۳۱	۱۲-۵. رفتار متعادل با فرزندان و متربیان.....
۲۳۲	۱۳. گونه‌شناسی اصحاب امام کاظم (علیه السلام).....
۲۳۶	۱۳-۱. یاران فقیه امام کاظم (علیه السلام).....
۲۴۳	۱۳-۲. متکلمان از اصحاب امام کاظم (علیه السلام).....
۲۴۶	۱۳-۳. یاران مورخ امام کاظم (علیه السلام).....
۲۹۶	۱۴. جریان‌شناسی اصحاب و راویان امام کاظم (علیه السلام).....
۲۹۷	جریان فکری، کلامی و فقهی هشام‌بن حکم و هشام‌بن سالم.....
۲۹۸	۱۴-۱. جریان فکری - کلامی هشام‌بن حکم.....
۳۰۰	۱۴-۲. جریان هشام‌بن سالم جوالیقی.....
۳۰۳	۱۵. وکلای امام کاظم (علیه السلام).....
۳۰۵	وکلای امام کاظم (علیه السلام) در مناطق مختلف اسلامی.....
۳۰۵	عراق.....
۳۰۶	۱۵-۱. وکلای امام کاظم (علیه السلام) در عراق.....
۳۰۶	بغداد.....
۳۰۷	کوفه.....
۳۰۹	۱۵-۲. وکلای امام کاظم (علیه السلام) در حجاز و مصر.....
۳۱۰	وکیل امام (علیه السلام) در مصر.....
۳۱۱	۱۶. گونه‌شناسی روایات امام کاظم (علیه السلام).....

روایات امام کاظم علیه السلام بر اساس کتاب مسند الامام الکاظم علیه السلام	۳۱۲
۱-۱۶. روایات فقهی.....	۳۱۳
۲-۱۶. روایات کلامی.....	۳۱۳
۳-۱۶. روایات تفسیر قرآن.....	۳۱۴
۴-۱۶. احکام و عبادات.....	۳۱۵
۵-۱۶. مسائل اجتماعی.....	۳۱۵
۱۷. تعامل امام با صاحبان ملل و نحل.....	۳۱۶
۱-۱۷. اندیشه شعوبی گری و الحادی گری.....	۳۱۷
زیدیه.....	۳۱۷
مرجنه.....	۳۱۷
۲-۱۷. الحاد و فرقه های انحرافی.....	۳۱۸
۳-۱۷. عکس العمل امام کاظم علیه السلام نسبت به جریان غلو.....	۳۲۵
۴-۱۷. امام علیه السلام و جریان های فکری.....	۳۲۵
فطحیه.....	۳۲۶
اسماعیلیه.....	۳۲۷
واقفیه.....	۳۲۷
ناووسیه.....	۳۲۹
سمطیه (شمیطیه، سمیطیه).....	۳۳۰
اقمصیه.....	۳۳۰
تمیمیه.....	۳۳۰
طفیه.....	۳۳۰
یرمعیه.....	۳۳۰
یعقوبیه.....	۳۳۰
۱۸. نقش امام در احیا، گسترش و تعمیق جایگاه قرآن و سنت.....	۳۳۰

فصل نهم: سیره اداری و مالی

اندیشه ها و سیره اقتصادی امام کاظم علیه السلام	۳۳۵
۱. رعایت اخلاق در فعالیت های اقتصادی و کسب درآمد.....	۳۳۸
۲. میانه روی در مصرف.....	۳۳۹
۳. احیای فرهنگ کار و کارآفرینی.....	۳۴۰
۴. کار برای خانواده؛ عبادت و جهاد.....	۳۴۱
۵. کارآفرینی.....	۳۴۲
۶. کمک به طبقات کم درآمد جامعه.....	۳۴۳
۷. سرمایه گذاری غیر متمرکز.....	۳۴۵
۸. عدالت اجتماعی.....	۳۴۶

۳۴۶		۹. اجتناب از حرام در کسب ثروت
۳۴۷		۱۰. تجدید حیات رونق اقتصادی با حمایت از ورشکستگان و مقروضان
۳۴۸		۱۱. حذف عوامل منفی و مضر به سلامت اقتصادی
۳۴۸		دفاع از مالکیت خصوصی
۳۴۹		۱۲. هزینه‌های مصرفی امام
۳۵۲		خاتمه
۳۵۳		فهرست منابع
۳۷۳		نمایه اشخاص

فصل اول

کلیات تحقیق

مقدمه

امام موسی بن جعفر (علیه السلام)، امام هفتم شیعیان، ملقب به کاظم، به دلایل بسیار، حجت الهی و به عنوان شخص برجسته خاندان پیامبر (صلی الله علیه و آله) پس از امام صادق (علیه السلام) است. مدت امامت آن حضرت، از طولانی ترین دوره های امامت اهل بیت (علیهم السلام) است که به مدت سی و پنج سال پیشوایی و هدایت شیعیان را به عهده داشت. رسول خدا (صلی الله علیه و آله) خاندان خود را ستود و از آنان تمجید کرد و آنان را بر شاهراه هدایت، همچون ستارگان شمرد و دوست داشتن آنان را مانند خویش واجب دانست. از این رو شایسته است تاریخ و سیره این امام همام را ریز بکاویم و عصر آن حضرت را بررسی و تحلیل کنیم تا ضمن الگوگیری از سیره نورانی ایشان، گزارش های تحقیقی و عمیقی از نگرش حضرت به مسائل مختلف دینی و اجتماعی ارائه دهیم.

عصر امام کاظم (علیه السلام) ضمن اینکه از دوره های مواجهه شیعیان با دشواری های اعتقادی و چالش های برخاسته از آن است، از اعصار پرشکوه امامت و از مهم ترین دوران های تبیین و تثبیت بینان های منسجم تاریخ شیعه و باورهای آن است. امام کاظم (علیه السلام) به موازات نقش محوری خود در تثبیت، تبیین و گسترش باورهای اسلامی و رشد و بالندگی شیعه، با الهام از اصول مندرج در قرآن و حدیث، به هدایت افکار عمومی پرداخت و سرچشمه های زلال معنویت را با جان و دل پیروان خود درآمیخت. آن حضرت در ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، بنیادهای مهمی بنا نهاد که هریک از آنها ضمن ترسیم مبانی صحیح دینی، نقدی بر قدرت سیاسی، فرهنگی و اقتصادی صاحبان سلطه بود و مشروعیت قدرت آنان را به چالش می کشاند. کاوش در هریک از بنیادهای پی نهاده شده فرهنگی، سیاسی،

اقتصادی و اجتماعی گرچه از محورهای اساسی این نوشته نیست و بحث در آنها نیازمند راه درازی است که اولاً در این مقال نمی‌گنجد و ثانیاً از بضاعت مزجات این قلم نیز خارج است، اما شایسته این نوشتار نیست که در حد توان خود از پرداختن به این بنیادها غفلت ورزد. بنابراین اگر بخواهیم تلخیصی بااهمیت از این ابعاد ارائه دهیم چنین است که آن حضرت در بعد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، تشکیلات مالی، اجتماعی و سیاسی شیعیان را سازمان داد و با پی‌ریزی نخستین پایه‌های سازمان وکالت، ارتباط بین شیعیان و امامت را تسهیل بخشید و بخش‌هایی از بحران‌های مالی و اجتماعی، اعتقادی و فرهنگی شیعیان را حل کرد و زمینه‌سازی مناسبی برای غیبت را آغاز نمود. از نظر سیاسی نیز علی‌رغم شرایط دشواری که امام کاظم (علیه السلام) و شیعیان آن حضرت با آن روبه‌رو بودند، با امعان نظر در رفتاری‌های سیاسی آن حضرت معلوم می‌شود ایشان علاوه بر پرداختن به مسائل دینی به عنوان وظیفه اصلی خود، در جریان‌ات سیاسی عصر هارون نیز حضوری فعال و تعیین‌کننده داشت و بر جهت‌گیری‌های دینی و سیاسی دولت عباسی، همچنین هدایت افکار سیاسی نخبگان تأثیرگذار بود و توانست جامعه شیعه را که تنها به عنوان نیروی معارض و مخالف خلافت شناخته می‌شدند و فاقد هرگونه شکل سیاسی و شناخته‌شده‌ای بودند، دور هم جمع کند و اندیشه و الگوی سیاسی نوینی در عصر خود به وجود آورد. در بُعد فرهنگی نیز امام (علیه السلام) به فراخور ظرفیت جامعه، اهداف و سیاست‌های فرهنگی خود را حول محور ارتقای فرهنگ و ارزش‌های اسلامی مدیریت کرد. ازجمله اقدامات فرهنگی امام (علیه السلام)، تعالی دادن به دانش و تربیت شاگردانی با آموزش‌های ربانی بود که خشت اول بنای فرهنگ اسلامی است. اصولاً یکی از ممیزات ائمه اطهار (علیهم السلام) در تمام مدت عمر خود، عنایت خاص به مسائل فرهنگی، به‌ویژه تعلیم و تربیت و استمرار و تبیین فرهنگ و تمدن اسلامی و زایش عرصه‌های جدید تمدنی بوده است. احتجاجات، مباحث مختلف در حوزه‌های فقهی-کلامی اصحاب امام کاظم (علیه السلام) با موافقان و مخالفان، رشد فقه و کلام، و تدوین کتب حدیثی فراوان توسط اصحاب امام کاظم (علیه السلام)، از جلوه‌های فعالیت‌های فرهنگی آن حضرت و اصحاب وی است.

خلاصه اینکه امام کاظم (علیه السلام) به عنوان شاخص‌ترین فرد خاندان پیامبر (صلی الله علیه و آله)، در عرصه‌ای گسترده که حوادث پیاپی سال‌های خلافت عباسیان رخ می‌داد، پیش رفت و در امتداد حوادث دوران عباسیان، هرگز موضعی ذلیلانه و منفعلانه اتخاذ نکرد و ستمگری خلفای عباسی از عزم

آن حضرت نکاست. ایشان در رویارویی و مواجهه با دشمنان حق در برابر باطل ایستاد و در راه حفظ اسلام، ارجمندترین دارایی، یعنی جان خود را فدا کرد.

باوجود اینکه تلاش‌های زیادی که در معرفی سیره ائمه علیهم‌السلام مصروف گشته است، هنوز حلقه‌های مفقوده زیادی از زندگانی آنان وجود دارد که نه تنها نیازمند مجموعه‌های پژوهشی است، بلکه باید در شمار مهم‌ترین اولویت‌های پژوهشی قرار گیرد. براین اساس، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، کلان طرحی مربوط به ائمه علیهم‌السلام را تعریف کرده که این نوشته نیز همسو با آن شکل گرفته است.

کتاب حاضر، حاوی هشت فصل به ترتیب ذیل است:

فصل نخست، کلیات است که دربرگیرنده مطالبی مانند معرفی طرح، پیشینه تحقیق، منبع‌شناسی و توضیح مفاهیم مرتبط با طرح است. فصل دوم، در ویژگی‌های فردی و احوال شخصی امام علیه‌السلام است که شامل مطالبی مانند تولد، نام، کنیه و القاب، بستگان (همسر و فرزندان)، شهادت امام علیه‌السلام، و امام کاظم علیه‌السلام در نگاه دیگران است. فصل سوم، درباره آغاز امامت امام کاظم علیه‌السلام است که ذیل موضوعاتی مانند نصوص امامت، گونه‌شناسی نصوص امامت و فضایل امام با نگاه نقادانه و همین‌طور چالش‌های مقابل امام، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در فصل چهارم، تاریخ و سیره فردی، خانوادگی و عبادی امام علیه‌السلام، به‌علاوه زهد و حلم آن حضرت بررسی شده است. فصل پنجم در موضوع سیره اجتماعی و سیاسی امام کاظم علیه‌السلام است. در این فصل که از کوتاه‌ترین فصل‌های این نوشتار است، به مواردی از اندیشه‌ها و رفتارهای اجتماعی و سیاسی امام اشاره شده است. در فصل ششم، سیره علمی - فرهنگی امام علیه‌السلام بحث شده است. از مهم‌ترین فعالیت‌های فرهنگی امام، مباحثات امام با مخالفان و نامه‌های فراوانی بود که بین امام و اصحاب آن حضرت رد و بدل شد. علاوه بر سیره فرهنگی - علمی امام علیه‌السلام، زندان‌ها و علل زندانی شدن امام علیه‌السلام، شهادت امام علیه‌السلام، مقبره و دعاهایی که از امام علیه‌السلام نقل شده، از مهم‌ترین مسائل مطرح شده در این فصل است.

فصل هفتم، در تاریخ و سیره سیاسی و اوضاع اجتماعی عصر امام علیه‌السلام است. این فصل، فضای سیاسی جامعه عصر امام، مناسبات امام با دستگاه خلافت، اندیشه‌ها و جریان‌های سیاسی عصر امام، قیام‌ها و نهضت‌ها، اندیشه و مواضع سیاسی امام در مقابل جریان‌ها، قیام‌ها

و اقدامات سیاسی امام، مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. فصل هشتم که از مهم‌ترین و طولانی‌ترین بخش این نوشتار است، به وضعیت علمی و فرهنگی زمانه امام (علیه السلام)، جایگاه و نقش فرهنگی امام در جامعه اسلامی، میراث علمی، شاگردان و اصحاب امام، تعامل امام با صاحبان ملل و نحل، و نقش امام در احیا، گسترش و تعمیق جایگاه قرآن و سنت می‌پردازد. گونه‌شناسی اصحاب امام، جریان‌های فکری، وکلای امام در مناطق مختلف، و گونه‌شناسی روایات امام، از مسائل مهم این فصل است. فصل نهم که آخرین فصل این اثر است، در سیره اداری و مالی، اندیشه‌های اقتصادی رایج، درآمدها، دارایی‌ها و هزینه‌های مصرفی امام (علیه السلام) بحث می‌شود.

در پایان لازم می‌دانم از تلاش همه دوستانی که در به ثمر رسیدن این اثر سهیم بودند تشکر کنم؛ از جمله از مسئولان محترم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و معاونان پژوهشی، اداری - مالی قدردانی می‌کنم. همچنین زحمات بی‌دریغ آقای اسماعیل یارمحمدی، کارشناس گروه تاریخ را ارج می‌نهم و نیز آقای دکتر حسین حسینیان مقدم، دوست مشفق و باریک‌بین، که با قبول نظارت بر این طرح و مطالعه دقیق متن و ارائه پیشنهادهای سودمند و ارزنده خود، به اتقان و غنای کتاب افزودند. در پایان با توجه به اینکه این نوشتار، در بضاعت کم خود، از گام‌های نخست این مسیر است، چشم به راه است تا از مساعدت و معاضدت دوستان اهل دانش در نقد و اصلاح و تکمیل آن بهره‌مند شود.

۱. پیشینه تحقیق^۱

از قرون نخستین اسلامی، علاوه بر منابع عمومی (تاریخ، حدیث، کتب ادبی و تراجم‌نگاری‌ها)، تک‌نگاشته‌هایی در شرح حال امامان شیعه توسط مورخان و محدثان مشهور جهان اسلام با دو گرایش سنی و شیعه نوشته شده است. گرایش کلی نوشته‌های منابع کهن اهل سنت تا قرن ششم، بیشتر پرداختن به شرح حال صحابه و معرفی آنان است. از این رو تنها در

۱. در مجموعه یازده جلدی معجم ما کتب عن الرسول و اهل البیت (علیهم السلام) از عبدالجبار رفاعی، که در معرفی آثار مربوط به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت آن حضرت (صلوات الله علیهم) نگاشته شده، حدود سی هزار اثر، اعم از کتاب، پایان‌نامه، مقاله و... در این موضوع نام برده شده است که ۲۱۰ مورد از این آثار، مربوط به امام موسی کاظم (علیه السلام) است.

این نوع منابع، به شرح حال سه امام نخست، امام علی، امام حسن و امام حسین (علیهم السلام) و همچنین حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) پرداخته شده است و چهار معصوم نخست شیعه، علاوه بر اهل بیت بودن، به عنوان صحابه نیز در بیشتر کتب تاریخ و تراجم نگاری، بیش از سایر ائمه دوازده گانه مورد توجه اهل سنت واقع شده اند، اما از قرن ششم به بعد، شرح حال سایر ائمه نیز در منابع سنی، اعم از فارسی و عربی آمده است. بیشتر مطالبی که در منابع اهل سنت در شرح احوال ائمه (علیهم السلام) نوشته شده است، آگاهی های عمومی، غیر منسجم و پراکنده می باشند؛ ضمن اینکه این منابع در سیر توالی تاریخی خود، از منابع پیشین تأثیر پذیری داشته و بی توجه به تکرار، مطالب گذشتگان را پذیرفته و همان مطالب را به نحوی تکرار کرده اند؛ به طوری که مطالب ذکر شده درباره اهل بیت (علیهم السلام)، شباهت زیادی به هم دارند. اما تاریخ ائمه در نگاه شیعه، جایگاه بسیار مهمی داشته و به شدت مورد علاقه شیعیان بوده است؛ از این رو از همان روزهای حیات امامت، مطالب مربوط به آنان در دستور کار بوده و از رهگذر این توجه، شمار فراوانی از منابع تألیف و مطالب زیادی قلمی شده است.

آنچه در ذیل می آید اشاره کوتاه به منابعی است که در شرح حال ائمه (علیهم السلام) و به تبع در شرح حال امام کاظم (علیه السلام) از قرون نخستین نوشته شده و احیاناً استفاده از برخی از این منابع، مورد غفلت واقع شده است. با اینکه بیشتر کتب و منابع کهن در مورد ائمه (علیهم السلام) عربی است، اما منابع فارسی نیز از قرن ششم، به شرح حال امامان شیعه توجه کرده و کم و بیش، سنی و شیعه با دو گرایش مختلف، به شرح احوال خاندان وحی پرداخته و آثار مهم و قابل توجهی را در این زمینه به خامه نگارش در آورده اند که علاوه بر منابع عربی، به تعدادی از این منابع فارسی نیز در ذیل اشاره می شود. برخی منابع، اعم از عربی و فارسی که درباره اهل بیت (علیهم السلام) نگاشته شده، به صورت عمومی و تعدادی نیز به صورت تک نگاشته است که در این بخش ضمن برشمردن شماری از نوشته های عمومی، از تک نگاشته های مهم درباره امام موسی بن جعفر (علیه السلام) نیز یاد می شود.

منابع تاریخی کهن در باب شخصیت ائمه (علیهم السلام) ضمن اینکه اندک شمار به دست ما رسیده است، جز ابعاد محدودی از زوایای زندگانی آنان را نشان نمی دهند. از این رو این منابع دارای کاستی های زیادی در گزارش زوایای زندگانی آنان هستند؛ به طوری که گاه ضروری ترین مسائل مربوط به ایشان، در هاله ای از ابهام قرار گرفته است.

گفتنی است که اشاره به منابع مهم نوشته شده در تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) که شرح حال امام هفتم (علیه السلام) نیز در آن آمده، بر اساس توالی تاریخی تألیف آنها و بر اساس قرن های گذشته صورت گرفته است و به جهت یافت نشدن منبع قابل ذکری از قرن اول، دوم و سوم هجری، منابع از قرن چهارم و به صورتی که در ذیل می آید، مورد بررسی و توجه قرار گرفته اند.

۲. منبع شناسی تحقیق

بحث تاریخ و سیره اهل بیت و به طور خاص، امامان شیعه (علیهم السلام)، از موضوعاتی است که درباره آنان، آثار فراوانی به زبان های مختلف در قالب کتاب، مقاله، پایان نامه و داستان قلمی شده است. هرکدام از آثار پدید آمده به نوبه خود می تواند زوایایی از زندگانی امامان شیعه را روشن کند و برای علاقه مندان به پژوهش در تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام) مفید باشد؛ اما با این همه آثار به وجود آمده، اثر جامعی که به همه زوایایی تاریخ و سیره آن حضرات پرداخته باشد، ارائه نشده است.

گذشته از اینکه کتاب هایی که به صورت عمومی درباره امامان شیعه نوشته شده، بسیار فراوان است، و ذکر همه آنها در یک مقوله نمی گنجد، کتاب های خاص و تکیه گاری هایی نیز در تاریخ و سیره امام کاظم (علیه السلام) نوشته شده است که با توجه به تعداد زیاد این آثار، ذکر آنها به عنوان منابع تحقیق در این مقوله امکان ندارد؛ اما همه آنها به نحوی، هم پیشینه ای برای این نوشته است و هم به عنوان منبع مورد استفاده در این اثر قرار می گیرند. از این رو این منابع علاوه بر پیشینه بودن، در این تحقیق نیز مورد استفاده قرار گرفته اند که تحت عنوان منبع شناسی معرفی می گردند.

قرن اول، دوم و سوم

مفهوم عینی تاریخ نگاری عرب، با ظهور اسلام تحقق یافت. نخستین بار قرآن کریم توجه مسلمانان را به اندیشه و تفکر تاریخی معطوف ساخت. مسلمانان بر اساس دعوت قرآن، در حفظ میراث رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت آن حضرت کوشیدند، اما بنا به دلایلی که بخشی از آن مربوط به دلایل سیاسی، مانند منع کتابت حدیث و بخشی نیز مربوط به سنت و حفظ شفاهی گزاره های تاریخی و روایی است، از قرن اول تا سوم هجری، آثار قابل توجهی باقی نمانده و یا به دست ما نرسیده است. با این حال، منابع مستقلی از قرون نخستین در شرح حال هرکدام از

امامان گزارش شده است. آغا بزرگ^۱ به نقل از نجاشی، نسخه‌هایی را در شرح حال امام کاظم (علیه السلام) معرفی کرده است که تاریخ تألیف آنها به قبل از سال ۳۷۲ق (سال درگذشت نجاشی) برمی گردد.

قدیمی‌ترین منابعی که به‌طور مستقل در شرح حال امام کاظم (علیه السلام) نوشته شده‌اند، دو کتاب ذیل است که هیچ‌کدام از این دو در دسترس نیستند:

کتاب اول، مسائل موسی بن جعفر (علیه السلام) نام دارد که توسط ابی الحسن علی بن یقطين بن موسی کوفی بغدادی تألیف شده است. علی بن یقطين در سال ۱۲۴ق در کوفه متولد شد و در ایام حبس امام موسی بن جعفر (علیه السلام) در زندان هارون، در سال ۱۸۲ق در بغداد درگذشت.^۲ از کتاب دوم نیز به‌عنوان مسائل موسی بن جعفر (علیه السلام) نام برده‌اند که این کتاب، شبیه کتاب ابن یقطين است، اما توسط یکی از وابستگان آل یقطين به نام یونس بن عبدالرحمن نوشته شده است و می‌توان از آن به‌عنوان منابع قرن دومی یاد کرد. در قرن سوم، کتاب مستقل دیگری یافت نشد؛ اما از کتاب‌های حدیثی که به‌صورت عام درباره همه ائمه نوشته شده‌اند، می‌توان به کتاب بصائر الدرجات از محمد بن حسن بن فروخ، مشهور به صفار (م ۲۹۰ق) یاد کرد که مطالب فراوانی درباره علم امام، عصمت امام و سایر ویژگی‌های امام نقل کرده است. همچنین کتاب قربُ الإسناد از عبدالله بن جعفر حمیری (زنده در سال ۲۹۷ق)، از مهم‌ترین کتاب‌های حدیثی است که از قرن سوم باقی مانده است. حمیری از عالمان برجسته شیعی و به‌عنوان شیخ القمیین شناخته شده است.^۳ کتاب قربُ الإسناد، سلسله سندهایی را که فاصله کمتری با ائمه (علیهم السلام) دارند، در سه جزء به ترتیب درباره امام صادق، امام کاظم و امام رضا (علیهم السلام) و در قالب ۱۳۸۷ حدیث جمع‌آوری کرده که ۶۰۳ حدیث از مجموع احادیث این کتاب، از امام کاظم (علیه السلام) است.

قرن چهارم

قدیمی‌ترین منبعی که به‌طور مستقل در شرح حال امام کاظم (علیه السلام) در قرن چهارم گزارش شده

۱. آغا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۲۰، ص ۳۶۹.

۲. همان، ج ۱، ص ۳۲۱.

۳. نجاشی، رجال، ص ۲۲۰؛ طوسی، فهرست کتب الشيعة و أصولهم و أسماء المصنفين، ص ۸۹؛ آغا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۱۷، ص ۶۷.

است، کتاب أخبار موسی بن جعفر (علیه السلام) از عبدالعزیز بن یحیی بن أحمد بن عیسی الجلودی (م ۳۳۲ق)،^۱ یکی از سه مورخ نامی شیعه^۲ در اوایل قرن سوم و اواخر قرن چهارم است. برخی آثار جلودی در اختیار سید بن طاووس بوده و مطالبی از او نقل کرده است؛^۳ چنان که کفعمی از کتاب صفین جلودی عباراتی را نقل کرده است. باین وجود، آگاهی چندانی از وی نداریم. گفته شده است جد وی، عیسی جلودی، از اصحاب امام باقر (علیه السلام) است.^۴ جلودی کتاب‌های زیادی داشته که یکی از آنها کتاب اخبار موسی بن جعفر (علیه السلام) است. اصل کتاب باقی نمانده، اما بخش‌هایی از این کتاب در منابع کهن آمده است.^۵ از جلودی به عنوان شیخ بصره و از محدثان بزرگ آن شهر یاد شده است.^۶

کتاب دیگر از قرن چهارم، المقالات و الفرق، اثر فقیه نامدار قرن سوم هجری، سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری (م ۲۹۹ یا ۳۰۱ق)، در موضوع معرفی فرقه‌ها و نحله‌های شیعی است که به مناسبت ذکر فرق شیعی، اطلاعات فراوانی در تاریخ و سیره امامان شیعه ارائه می‌دهد. فرق الشیعه نوبختی (م ۳۱۰ق)، اثر دیگری در ابتدای قرن سوم است که برخی آن را همان کتاب المقالات و الفرق اشعری دانسته‌اند.^۷

از دیگر کتب بااهمیت قرن چهارم، کتاب تاریخ اهل بیت، منسوب به ابن ابی الثلج (م ۳۲۵ق) است که رساله‌ای مختصر در تاریخ چهارده معصوم به روایت جهضمی (م ۲۵۰ق) است و پیش از این، در مجموعه نفیسه با عنوان تاریخ ائمه منتشر شده است و محورهایی مانند تاریخ وفات، فرزندان، مادران، القاب، کنیه‌ها، مدفن و مسائلی از این قبیل را پوشش می‌دهد. این اثر اخیراً توسط سید محمد رضا حسینی جلالی تحقیق شده و به صورت کتاب مستقل درآمده است که البته بخشی از آن، مقدمه و بخشی هم پاورقی‌هاست و به نسخه‌ها و همچنین مطالب مشابه در منابع دیگر اشاره می‌کند. وی در مقدمه طولانی کتاب، به اسناد آن اشاره کرده است.

۱. نجاشی، رجال، ص ۲۴۴؛ آغا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۱، ص ۳۵۲.

۲. دو مورخ دیگر، ابو مخنف لوط بن یحیی ازدی (م ۱۵۷ق) و هشام بن محمد کلیبی (م ۲۰۴ق) است.

۳. ر.ک: کلبرگ، کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۴۹ (مورد ۲۶۷)، ص ۳۷۶ (مورد ۳۲۴) و ص ۵۳۷ (مورد ۵۴۸).

۴. حلی، رجال، ص ۱۱۶.

۵. کلبرگ، کتابخانه ابن طاووس، ص ۲۳۶ و ۳۰۱-۳۰۲.

۶. در منابع رجال شیعه، از جلودی به عنوان ثقة، إمامی المذهب، و من اکابر مؤرخي الشيعة یاد شده است.

۷. ر.ک: نرم‌افزار کتابخانه کلام اسلامی، کتاب‌شناسی المقالات و الفرق.

این اثر، پیش‌تر به ابن ابی‌الثلج بغدادی (م ۳۲۵م) نسبت داده می‌شد، لیکن محقق معاصر، سید محمد رضا حسینی جلالی، این رساله را به پنج نفر نسبت داده است: نصر بن علی جَهْضَمی؛ امام رضا (علیه السلام)؛ احمد بن محمد فاریابی؛ ابن ابی‌الثلج بغدادی؛ و ابن خَشَّاب.^۱

در قرن چهارم، از کتاب‌های حدیثی که حاوی اطلاعات مهمی در تاریخ و سیره اهل بیت (علیهم السلام) است، کتاب اصول کافی اثر کلینی (م ۳۲۹ق) و کتاب من لایحضره الفقیه از شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) را می‌توان نام برد که هر دو کتاب، روایات نقل شده از معصومان است. کلینی در کتاب خود، پس از پرداختن به تاریخ رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با عنوان «مولد النبی»،^۲ به بیان شرح حال ائمه (علیهم السلام) می‌پردازد و اطلاعات مفیدی از تاریخ تولد، وفات، دوران امامت و سیره آنان ارائه می‌کند. اما کتاب من لایحضره الفقیه دارای ساختار فقهی است. با این حال، اطلاعات فراوانی از تاریخ و سیره امامان (علیهم السلام) در این کتاب‌ها نهفته است؛ زیرا روایات (اعم از روایات شیعه و سنی)، تنها به مسائل فقهی و اخلاقی یا اعتقادی محدود نشده است؛ بلکه آگاهی‌های فراوانی در آنها درباره سیره پیامبر (صلی الله علیه و آله)، تاریخ اسلام، صحابه، اهل بیت (علیهم السلام) و حتی امت‌های پیشین وجود دارد. علاوه بر این، بخش مهمی از تاریخ ولادت و شهادت، سیره فردی و اخلاقی، جایگاه علمی ائمه (علیهم السلام) و پیشگویی‌هایی از آینده و شرح مصائب اهل بیت (علیهم السلام) در احادیث و روایت آمده است.

الهدایة الکبری، اثر حسین بن حمدان خصیبی (م ۳۳۵ق)، از دیگر منابع تاریخی-روایی قرن چهارم در تاریخ و سیره و کرامات امامان شیعه است. این کتاب چهارده باب دارد که به اعتبار چهارده معصوم تنظیم شده و باب نهم آن در کرامات و منزلت امام کاظم (علیه السلام) است. نجاشی، خصیبی را به شدت تضعیف کرده و عبارت «فاسد المذهب» را درباره او به کار برده است.^۳ برخی نیز روایات این کتاب را برگرفته از روایات غالیان می‌دانند.^۴

از دیگر منابع قرن چهارم، کتاب البصائر و الذخائر در ده مجلد و نوشته فیلسوف ایرانی، علی بن محمد بن عباس، مشهور به ابوحیان توحیدی (حدود ۳۱۰-۴۱۴ق) است. ابوحیان از فقهای شافعی است و با اینکه مدتی در دربار آل‌بویه بوده، در مذمت صاحب‌بن‌عباد، وزیر

۱. سیره معصومان (علیهم السلام)، مرکز نور، توضیحات بخش کتاب‌شناسی، ذیل کتاب تاریخ اهل بیت (علیهم السلام).

۲. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۳۹.

۳. نجاشی، رجال، ص ۶۷: الخصیبی الجنبانی أبو عبد الله کان فاسد المذهب.

۴. صفری فروشانی، «حسین بن حمدان خصیبی و کتاب الهدایة الکبری»، ص ۱۵-۴۶.

شیعی دیلمیان،^۱ و همچنین در مقابله با روافض، کتاب نوشته است.^۲ کتاب بصائر دارای اطلاعات مفیدی درباره فرق مختلف کلامی، از جمله امامیه و امامان شیعه است.^۳ مجموعه مطالب نقل شده از بصائر درباره امام کاظم (علیه السلام)، عبارت است از: دعا و مناجات امام کاظم (علیه السلام) در نیمه‌های شب؛^۴ فرمایش امام موسی بن جعفر که فرمود: امیدش به خدا، به نبی مؤتمن، به وصی ذی‌المنن^۵ (امام علی (علیه السلام)، و حسن و حسین) است^۶ و گزارشی درباره پذیرایی موسی بن جعفر از میهمانان و نحوه غذا خوردن آن حضرت.^۷ کتاب النوادر ابن اعرابی، الکامل مبرد، و عیون الاخبار ابن قتیبه، از منابع اصلی ابوحیان است.

علاوه بر منابع فوق در قرن چهارم، دو کتاب عیون اخبار الرضا (علیه السلام) و توحید از شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) نیز مطالب قابل توجهی در باب مواجهه امام (علیه السلام) با خلافت عباسی و مناظرات آن حضرت با پیروان ادیان دیگر نقل نموده است.^۸ چنان‌که مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ق) نیز به مناسبت بررسی قیام فخر، از امام کاظم (علیه السلام) به صورت مفصل یاد کرده است.

۱. برای آگاهی از شرح حال ابوحیان و کتاب البصائر، ر.ک: ذکاوتی قراگزلو، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۴۱۳.
۲. ر.ک: ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۰، ص ۲۷۱. ابوحیان توحیدی، رساله‌ای به نام مثالب الوزیرین در نکوهش و عیب‌جویی از صاحب‌بن‌عباد و ابوالفضل بن‌العمید نگاشته و در این رساله هرگونه افتخار و فضیلتی را از این دو وزیر بی‌نظیر نفی کرده و تا توانسته است بر آنان تاخت و تاز نموده، سخنانی باطل و شهادتی مردود آورده و به ناسزا و ناروا دشنام گفته است. به اتفاق مورخان و نویسندگان، وی نه راه انصاف پوییده و نه کاری ستوده به فرجام آورده است؛ البته برای این حرمت‌شکنی او علل و انگیزه‌هایی بوده که در اعیان الشیعه و غیر آن از فرهنگ رجال مشروحاً ذکر شده است (امینی، الغدير، ج ۴، ص ۱۳۷).
۳. ذکاوتی قراگزلو، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۴۱۴.
۴. ابوحیان التوحیدی، البصائر و الذخائر، ج ۷، ص ۱۲۰.
۵. بزرگ و بخشنده.
۶. همان، ج ۸، ص ۶۷: «ظنی بالله حسن و بالنبی المومنین و بالوصی ذی‌المنن و بالحسین و الحسن». مجلسی این عبارات را به‌عنوان نقش خاتم امام باقر (علیه السلام) نقل کرده است (حر عاملی، بحار الأنوار، ج ۴۶، ص ۲۲۱).
۷. ابوحیان التوحیدی، البصائر و الذخائر، ج ۹، ص ۱۶۳: بر اساس این نقل، امام موسی (علیه السلام) گوشت کباب‌شده و برشته را غذای مورد علاقه رسول خدا، و گوشت پخته‌شده در سرکه (سکباج) را غذای مورد علاقه امام علی (علیه السلام)، گوشت بریان با بادنجان را غذای مورد علاقه امام حسن (علیه السلام)، شیر ترشی که در آن ترید شده را مورد علاقه امام حسین (علیه السلام)، و در ادامه، غذای مورد علاقه هریک از امام سجاده، امام باقر و امام جعفر صادق (علیهم السلام) را ذکر می‌کند و خود امام کاظم (علیه السلام) با غذاهای مورد علاقه امامان از میهمانان پذیرایی می‌کند.
۸. ر.ک: صدوق، عیون اخبار الرضا (علیه السلام)، ج ۱، ص ۴۳-۱۸۰ و

عیون اخبار الرضا علیه السلام از شیخ صدوق (م ۳۸۶ ق) چنان که از نامش هویدا است، مطالب ارزشمندی درباره زندگانی، آثار و روایات و آگاهی های متنوعی درباره امام رضا علیه السلام و سایر اهل بیت، به ویژه امام کاظم علیه السلام و امام جواد علیه السلام است که به مناسبت های مختلف، مطالبی منحصر به فرد از این دو امام همام یا درباره آنها نقل می کند. کتاب عیون الاخبار، مورد توجه منابع بعدی قرار گرفته است.

قرن پنجم

یکی از مهم ترین منابع باقیمانده از قرن پنجم، کتاب الارشاد فی معرفه الله علی العباد، نوشته محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) است. شیخ مفید از بزرگ ترین علمای امامیه در فقه، کلام و تاریخ در اوایل قرن پنجم است. وی در مناظرات و مجاب کردن مخالفان بسیار توانا بود. سید مرتضی و برادرش، سید رضی، از شاگردان او بودند. شیخ مفید آثار زیادی در فقه، کلام و تاریخ از خود به جای گذاشت که مجموعه مصنفات او امروزه در پانزده جلد به چاپ رسیده است. در این میان، کتاب الارشاد، از مهم ترین منابع تاریخی - روایی شیعه درباره زندگانی ائمه اطهار علیهم السلام به شمار می رود که مستند بسیاری از منابع بعد از وی قرار گرفته است. برخی منابع سنی مانند تذکرة الخواص ابن جوزی، و کفایة الطالب کنجی شافعی^۱ که بسیار محدود از منابع شیعی استفاده کرده اند، الارشاد شیخ مفید از منابع محدود شیعی آنان به شمار می رود. منابعی مانند الفصول المهمه ابن صباغ مالکی^۲، ... نیز به وفور از کتاب ارشاد استفاده کرده اند.

کتاب الارشاد علاوه بر توجه به باورهای شیعی و ذکر بسیاری از خوارق عادات و حوادث فرا تاریخی درباره ائمه علیهم السلام، به بیان حوادث به عنوان یک مقوله تاریخی نیز پرداخته است و در ذکر حوادث، سند واقعه را نیز ذکر کرده که این مسئله به اهمیت کتاب افزوده است. به طور طبیعی، شخصیت کلامی و عقل گرایی شیخ مفید در گزینش مطالب فرا تاریخی درباره ائمه علیهم السلام مؤثر بوده است. از این رو بیشتر مسائل ماورائی و خارق العاده ای که وی تحت عنوان معجزات آورده، قابل پذیرش است؛ به ویژه که بیشترین حجم این معجزات، در مورد علم امام علیه السلام است و کمتر آنان را از بُعد تاریخی بررسی کند. درواقع شیخ مفید، تاریخ را وسیله ای برای اثبات دیدگاه های

۱. گنجی شافعی، کفایة الطالب، ص ۴۶۸.

۲. برای نمونه، ر. ک: ابن صباغ مالکی، الفصول المهمة، ج ۲، ص ۹۰۶.

کلامی شیعه در برابر معتزله و عثمانیه قرار داده است که این روش، تلفیق بین مکتب تاریخی و دانش کلام است که از ابداعات شیخ مفید به شمار می‌رود.^۱ کتاب الارشاد توسط سیدهاشم رسولی محلاتی ترجمه شده و همراه متن عربی آن در دو جلد به چاپ رسیده است. شرح حال امام موسی بن جعفر علیه السلام از اواسط جلد دوم این اثر شروع می‌شود که متشکل از یک دوره کامل تاریخ زندگانی وی و فضایل و مناقب آن حضرت است. تألیف کتاب در سال ۴۱۱ق، یعنی دو سال قبل از وفات شیخ مفید و در اوج شهرت علمی ایشان بوده است. علاوه بر الارشاد، در کتاب الفصول المختاره نیز مطالبی درباره ائمه علیهم السلام ذکر شده است. کتاب الغیبه شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) نیز با اینکه موضوع آن همه ائمه نیست، آگاهی‌های مفیدی درباره علل زندانی شدن، شهادت و به‌ویژه سازمان وکالت، وکلا و سخنان آن حضرت ارائه می‌دهد.^۲

عیون المعجزات از حسین بن عبدالوهاب (قرن پنجم هجری) نیز از منابع قرن پنجم است که نویسنده آن، از محدثان و فقیهان قرن پنجم هجری و هم‌عصر سید مرتضی و سید رضی بوده است، اما شهرت او به اندازه آن دو نیست. این اثر گرچه از قدمت برخوردار است، ولی تا قرن دوازدهم شناخته‌شده نبود. کتاب نیز درباره معجزات و کرامات ائمه اطهار علیهم السلام است و روایات کرامات ائمه به ترتیب هر امام نقل شده^۳ که بخش قابل‌توجهی از آن، به کرامات و معجزات امام کاظم علیه السلام اختصاص یافته است.^۴ در مواردی نیز این کتاب به اشتباه به سید مرتضی نسبت داده شده است.^۵ ظاهراً نخستین بار علامه مجلسی در بحار الانوار از این کتاب استفاده کرده است و بعد از او، منابع معجزه‌نگاری نیز از آن نقل کرده‌اند. نوری در خاتمه المستدرک نیز بسیار از آن بهره برده است. کتاب در بیان روایات معجزه و کرامات، از منابع معتبر و غیرمعتبر بهره برده و گاه مطالبی غلوآمیز را بدون ذکر سند نقل کرده است.^۶ از مصادر کتاب عیون المعجزات، کتاب الأنوار فی تاریخ الأئمة ابوعلی بن همام^۷ است.

۱. صفری فروشانی، «الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد و تاریخ‌نگاری زندگانی ائمه علیهم السلام»، فصلنامه شیعه‌شناسی، ص ۳۷-۵۳.

۲. ر.ک: طوسی، کتاب الغیبه، ص ۲۵-۳۰ و ۴۰ به بعد.

۳. حسین بن عبدالوهاب، عیون المعجزات، ص ۳.

۴. از ص ۹۵ تا ۱۰۵ کتاب، درباره امام کاظم علیه السلام است.

۵. طبری، المسترشد، ص ۳۲.

۶. حسین بن عبدالوهاب، عیون المعجزات، ص ۳.

۷. اسکافی، التمحیص، ص ۱۷.

کتاب نوادر المعجزات فی مناقب الأئمة الهداة علیهم السلام، نوشته محمد بن جریر بن رستم طبری^۱ (قرن پنجم) است و چنان که از عنوان آن هویدا است، در نقل معجزات و مناقب و علوم و احتجاجات ائمه اطهار علیهم السلام است. محقق کتاب، محمد أسدی، در مقدمه خود ضمن تعریف معجزه و فرق آن با سحر و سایر خوارق عادات، تقسیم بندی سودمندی نیز درباره معجزات انجام داده^۲ و گفته است: احادیث و معجزاتی که در این کتاب آمده است در کتاب دلائل ایشان و حتی در مصادر قبل از آن در زمان مؤلف یافت نمی شود، اما برخی از این اخبار معجزات، در منابع بعدی دیده می شود.^۳ مؤلف، انگیزه خود از تألیف این کتاب را انکار معجزات ائمه توسط منکران دانسته است.^۴

شیوه نقل معجزات، روایی است و مؤلف کوشیده است تمام اسناد را در ذکر اخبار معجزه نقل کند. وی در ذکر فضایل و معجزات ائمه، از امیرالمؤمنین علیه السلام شروع نموده، سپس به ترتیب به ذکر فضایل و مناقب حضرت صدیقه طاهره علیها السلام و ائمه علیهم السلام از فرزندان آن حضرت پرداخته است. باب هشتم (از ص ۱۵۴ تا ص ۱۶۶) در ذکر یازده معجزه از امام کاظم علیه السلام است.^۵ علاوه بر کتب فوق، منابع دیگری مانند کتاب زهرالآداب و ثمره الالباب از ابوسعحاق ابراهیم بن علی حُصری (م ۴۵۳ ق)، از منابع مهم درباره اهل بیت است. حُصری در فضای شیعی اواخر دولت فاطمیان در مغرب پرورش یافت. این کتاب حاوی اطلاعات مفیدی درباره حضرت علی علیه السلام و سایر ائمه و زید و قیام های بعد زید است. حُصری وقایع مربوط به تاریخ امام موسی بن جعفر علیه السلام و حادثه ولایتعهدی امام رضا علیه السلام را مفصل گزارش کرده است.

قرن ششم

کتاب روضه الواعظین و بصیرة المتعلمین، نوشته ابوعلی محمد بن حسن بن علی معروف به فتال نیشابوری (م ۵۰۸) است. نیشابوری از جمله علمای بزرگ امامیه و این کتاب وی، از

۱. وی غیر از محمد بن جریر بن یزید طبری آملی است که از علمای اهل سنت و صاحب تفسیر و تاریخ مشهور می باشد. همچنین غیر از محمد بن جریر طبری، از علمای شیعه و صاحب کتاب المسترشد است که شیخ طوسی به وی لقب کبیر داده است.

۲. طبری، نوادر المعجزات، ص ۱۰-۲۰.

۳. همان، ص ۵۷، مقدمه: و هی لم توجد فی مصدر أقدم منه و...

۴. همان، ص ۸۰.

۵. همان، ص ۳۱۳.

کتاب‌های گرانسنگ و مشهور است و مانند کتاب ارشاد شیخ مفید، از منابع اصلی درباره زندگانی ائمه (علیهم السلام) بوده و حاوی مجموعه گسترده‌ای از فضایل، مناقب، مواعظ، اخلاقیات و تاریخ ایشان می‌باشد. این کتاب مانند امالی، به صورت مجلس مجلس بوده و در ۹۷ مجلس تنظیم شده است که مجلس هفتم تا سی و یکم آن در شرح حال و مناقب ائمه اطهار، و مجلس بیست و چهارم آن به امام کاظم (علیه السلام) اختصاص یافته است.

دیگر اثر مرتبط در این قرن، *مُجمل التواریخ و القصص*^۱ نام دارد که نویسنده آن معلوم نیست. برخی نام وی را با توجه به اینکه به نسب جدش در جایی از کتاب اشارت کرده است، «ابن شادی»^۲ (متوفی بعد از ۵۲۰ق) می‌دانند. کتاب *مُجمل التواریخ* از کتاب‌های ارزنده تاریخی به زبان فارسی است و احتمالاً نویسنده آن اهل اسدآباد همدان یا اطراف آن باشد. چنان‌که از نام کتاب پیداست، *مُجمل التواریخ*، نوشته‌هایی کوتاه و قصه‌وار در شرح اخبار ملوک عجم است که نویسنده آن در عصر سلجوقی می‌زیسته است. انشای کتاب، از نمونه‌های خوب فارسی‌نگاری در اوایل سده ششم به شمار می‌رود.

نویسنده به اهمیت ارجاع به متون گذشته کاملاً واقف است و می‌دانسته است که برای نوشتن یک اثر تاریخی می‌بایست نقل‌های او متکی به یک منبع قابل اعتماد یا دست‌کم قابل دسترسی باشد. ذکر منبع می‌تواند اعتماد مخاطب را به کتاب جلب کند. برای این منظور، هم در مقدمه به منابع خود اشاره و هم در متن، نقل از هر کتاب را تفکیک کرده است.^۳ کتاب در ۲۵ باب است که بخش‌هایی از باب بیست و دوم کتاب، درباره اهل بیت است. سه دست‌نوشته از این کتاب در دست است که در قرن‌های هشتم (نسخه برلین)، نهم (نسخه پاریس) و یازدهم نوشته شده‌اند. نسخه چاپی کتاب *مُجمل التواریخ و القصص* برای اولین بار، در سال ۱۳۱۸ش توسط محمدتقی بهار تهیه شد. در این چاپ، نسخه پاریس مبنا قرار گرفته است.^۴

۱. سه دست‌نوشته از این کتاب در دست است که در قرن‌های هشتم (نسخه برلین)، نهم (نسخه پاریس) و یازدهم نوشته شده‌اند. نسخه چاپی کتاب *مُجمل التواریخ و القصص* برای اولین بار به سال ۱۳۱۸ش توسط محمدتقی بهار تهیه شد (ویکی پدیا).

۲. مهلب بن محمد بن شادی.

۳. برای اطلاع بیشتر، ر.ک: آل‌داود، سیدعلی، ۱۳۸۰، «نسخه خطی تازه‌یاب»، مجله نامه فرهنگستان، پاییز، شماره ۱۸، ص ۱۵۹ و جعفریان، رسول، *مُجمل التواریخ و القصص و اعتبار آن*، کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، در تاریخ ۱۳۹۲/۲/۱۸.

۴. ویکی پدیا، دانشنامه آزاد.

کتاب دیگر، ربیع الابرار و نصوص الاخبار، نوشته ابوالقاسم محمود بن عمر بن محمد خوارزمی زمخشری (م ۵۳۸ق) است که اطلاعات زیادی در مورد ائمه علیهم السلام ارائه می‌دهد. گرچه آگاهی‌های ارائه‌شده درباره ائمه علیهم السلام از حجم یکسانی برخوردار نیست، ولی بیشترین اطلاعات زمخشری در وهله نخست، درباره حضرت علی علیه السلام، و سپس در مورد امام حسن مجتبی و امام حسین علیهما السلام است. اطلاعات بعدی او درباره ائمه و تا امام رضا علیه السلام است که گزارش‌ها بسیار مختصر و گاهی در حد چند داستان درباره آنهاست. وی درباره امام کاظم علیه السلام نیز مانند سایر ائمه، گزارش‌های مختصری از جمله پیشنهاد هارون به امام کاظم علیه السلام در مورد بازگرداندن فدک آورده است که امام بازپس‌گیری آن را مشروط به حدود آن کرد و حدود آن را عدن، سمرقند، افریقیه و سیف البحر معرفی نمود؛ از این رو هارون تصمیم به قتل امام گرفت.^۱ باین حال درگذشت امام را به واسطه عارضه‌ای در دست حضرت دانسته است.^۲

کتاب دیگر در این قرن، حذیقة الحقیقة و شریعة الطریقة اثر ابوالمجد مجدود بن آدم سنایی غزنوی (م ۵۴۵ق) است. سنایی از شعرای متصوفه است و کتاب حذیقة او نخستین کتاب نظم مفاهیم و رموز عرفانی به زبان فارسی است که ضمن استفاده از آیات قرآن و احادیث نبوی، در اشعار خود نسبت به اهل بیت علیهم السلام ارادت زیادی نشان داده است و از این رو برخی وی را شیعه دانسته‌اند.^۳

اعلام الوری، اثر طبرسی (م ۵۴۸ق)، از دانشمندان و علمای نامدار شیعه و صاحب یکی از مهم‌ترین تفاسیر قرآن به نام مجمع البیان است. کتاب اعلام الوری از منابع مهم تاریخ ائمه معصومین علیهم السلام به شمار می‌رود که مؤلف در این کتاب، از منابع سنی مانند صحیح بخاری، صحیح مسلم، مستدرک حاکم، دلائل النبوة ابوبکر بیهقی، کتاب المعرفة ابو عبد الله بن منده، شرف المصطفی ابوسعید خرگوشی، مقاتل الطالبیین ابوالفرج اصفهانی، و عیون الاخبار ابن قتیبه^۴ استفاده کرده و در مواردی نیز طریق خود را به این کتاب‌ها نام برده است.^۵ طبرسی

۱. زمخشری، ربیع الابرار، ج ۱، ص ۴۷.

۲. همان، ج ۳، ص ۴۷: فأراه بثرة خرجت فی کفه وقال: هذه علامة أهل بیتنا قد ظهرت بی، وأنا أفضی عن قرب، فقد کفیت امری. فترکه یحیی و مات بعد أيام.

۳. شوشتری، مجالس المؤمنین، ج ۲، ص ۷۸.

۴. ر.ک: طبرسی، اعلام الوری، ج ۱، ص ۴۹۴.

۵. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۶.

کتابش را در چهار بخش تنظیم کرده است: بخش نخست درباره رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، بخش دوم درباره حضرت علی (علیه السلام)، بخش سوم درباره زندگانی سایر ائمه تا امام حسن عسکری (علیه السلام) و بخش چهارم نیز درباره حضرت مهدی (علیه السلام) است. اندیشه‌های کلامی طبرسی نقش زیادی در تاریخ‌نگاری او و تبیین گزاره‌های تاریخی داشته، و ذکر بسیاری از گزاره‌های تاریخی، برای اثبات باورهای کلامی یا بهره‌گیری از آنها بوده است. اعلام الوری، توسط عزیزالله عطاردی با عنوان زندگانی چهارده معصوم به فارسی ترجمه شده است. از ویژگی‌های اعلام الوری، استفاده از منابع کهنی مانند کتاب أبان بن عثمان احمر بجلی، صحابی امام صادق (علیه السلام)، است که اکنون این کتاب و مواردی مانند آن از بین رفته است و تنها از طریق کتاب اعلام الوری به گزارش‌های آن دسترسی داریم.

الثاقب فی المناقب، اثر ابن حمزه طوسی (بعد از ۵۶۶ق)، از بزرگان فقه‌های قرن ششم است. موضوع کتاب، درباره مناقب و خوارق عادات معصومان است و برخی از مطالب آن، در منابع بعدی مانند عیون المعجزات، مدینه المعاجز، اثبات الهداة و مانند آن نقل شده است.^۱ باب دهم کتاب، در معجزات امام کاظم (علیه السلام) و در شش فصل است.

الخرائج و الجرائح، اثر قطب راوندی (م ۵۷۳ق)، دانشمند برجسته شیعه است. مؤلف در مقدمه کتاب، علت نام‌گذاری کتاب به الخرائج و الجرائح را گفته است.^۲ کتاب دارای سه و یکی از منابع اصلی بحار الانوار در نقل معجزات است. راوندی منابع خود را ذکر نکرده است، اما بخشی از اخبار کتاب الخرائج را می‌توان در کتاب‌هایی مانند کافی و بصائر الدرجات صفار رهگیری کرد. با اینکه راوندی در نقل اخبار کرامات، سند خود را ذکر نمی‌کند، اما در مقدمه کتاب، روایتی از امام کاظم (علیه السلام) در آثار گناه با انکار معجزات و فضایل اهل بیت (علیهم السلام) آورده و سلسله سند آن را نیز بیان کرده است.^۳ ۲۶ مورد از معجزات در کتاب الخرائج، مربوط به امام کاظم (علیه السلام) است.^۴

۱. ر. ک: مقدمه محقق کتاب الثاقب فی المناقب، ص ۵.

۲. راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۱، ص ۱۹.

۳. همان، ص ۱۷: قد أخبرنا... عن صفوان بن یحیی عن أبي الحسن موسى بن جعفر (علیه السلام) أنه قال أعظم الناس ذنباً و أكثرهم إثماً علی لسان محمد (صلی الله علیه و آله) الطاعن علی عالم آل محمد (صلی الله علیه و آله) و المکذب ناطقهم و الجاحد معجزاتهم.

۴. همان، ص ۳۰۷-۳۳۷.

مناقب آل ابی طالب از ابن شهر آشوب (۴۸۹-۵۸۸ق) نیز دیگر اثر قرن ششم در موضوع اهل بیت است. ابن شهر آشوب صاحب تألیفات ارزشمند بسیاری است که از جمله آنها، این کتاب وزین و مشهور است. ابن شهر آشوب در این اثر به صورت گسترده از منابع اهل سنت استفاده کرده است. از جمله منابع او در مناقب، کتاب انساب الاشراف بلاذری،^۱ کتاب مناقب و فضائل ابن شاهین، الخصائص العلویه نطنزی، مناقب ابن مغازلی، مراتب ابوالقاسم بستی،^۲ مسند احمد بن حنبل،^۳ صحیح بخاری،^۴ صحیح مسلم،^۵ سنن ابن ماجه،^۶ سنن ابوداود،^۷ و الجامع الکبیر ترمذی است.^۸ مناقب دارای چهار جزء است که جزء آخر آن (جلد چهارم) مربوط به امام حسن (علیه السلام) و ائمه بعد از آن حضرت است. کتاب مناقب، مطالب مربوط به امام کاظم (علیه السلام) را با اخبار غیبی و کرامات مربوط به آن حضرت آغاز کرده و با مسائلی مربوط به استجابت دعا، علم آن حضرت و زندگانی و شهادت آن حضرت به پایان برده است.

قرن هفتم

در این قرن نیز آثار متعددی در این زمینه پدید آمده اند که کتاب مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول، نوشته محمد بن طلحه شافعی (م ۶۵۲ق) از آن جمله اند. نویسنده دارای مذهب شافعی و کتاب در مناقب و شرح حال اهل بیت (علیهم السلام) و امامان دوازده گانه شیعه نوشته است. نویسنده مانند یک مؤلف شیعی، شرح حال کامل و جامعی را از امامان شیعه ارائه کرده است که در نوع خود کم نظیر است. نویسنده انگیزه خود از تألیف کتاب را تقرب الیهی و مودت اهل بیت (علیهم السلام) و تهیه توشه آخرت بیان کرده است.^۹

-
۱. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۱، ص ۸؛ ج ۲، ص ۴۸، ۱۰۲، ۱۰۸ و ۲۱۹ و ج ۳، ص ۱۵۳، ۱۸۱ و ۱۹۵.
 ۲. همان، ج ۲، ص ۳۵۰.
 ۳. همان، ج ۱، ص ۲۶۴ و ۲۹۲ و موارد دیگر.
 ۴. همان، ص ۶.
 ۵. همان، ص ۷.
 ۶. همان، ص ۹.
 ۷. همان، ص ۸.
 ۸. همان، ص ۷.
 ۹. شافعی، مطالب السؤل، ص ۳۲.

در این کتاب، ساختار ارائه اطلاعات برای هر امام یکسان است و هر باب در دوازده فصل عرضه شده است که موضوعاتی مانند ولادت، نسب، علم، کرامات، عبادت و دیگر ویژگی‌ها، سخنان، فرزندان، مدت عمر و... از جمله فصول هر باب است. برای سه امام اول که اطلاعات کافی و فراوان در دست بوده، فصل‌بندی‌ها به صورت کامل است، اما برای ائمه بعدی که حجم اطلاعات اندک بوده، مؤلف نیاز به فصل‌بندی ندیده است. وی در نگارش و جمع‌آوری مطالب کتاب، راه اعتدال را پیش گرفته و هر مطلبی را نقل نکرده است. این شیوه اعتدالی، به‌ویژه در نقل فضایل امامان، مشهود است. فضایل نقل‌شده در این کتاب برای ائمه به‌گونه‌ای نیست که از ایشان چهره‌ای فرابشری بسازد. چنان‌که از نقل فضایی که مربوط به آفرینش تقدیمی ایشان و قدرتشان در تسلط بر تکوین باشد، پرهیز نموده و معمولاً از فضایی یاد کرده است که شماری از آنها در آثار عالمان دیگر هم دیده می‌شود. همچنین در این کتاب، از پیگیری معجزات و کرامات در زندگی ایشان خبری نیست؛ هرچند در مورد ائمه بعد از امام حسین (علیه السلام) به این جنبه توجه بیشتری شده است.^۱

کتاب دیگر، تذکرة الخواص من الائمة فی ذکر خصائص الائمة، اثر شمس‌الدین ابوالمظفر یوسف بن غز بغدادی مشهور به سبط ابن جوزی (م ۶۵۴ق) است. این کتاب توسط محمدرضا عطایی در شرح حال و فضایل خاندان نبوت ترجمه و در سال ۱۳۷۹ش توسط آستان قدس رضوی چاپ شده است. نویسنده، کتاب خود را برای تیمن و تبرک به نیت دوازده امام، در دوازده فصل تنظیم کرده و سپس به ترتیب به ذکر مناقب ائمه (علیهم السلام) از امام اول تا حضرت حجت (علیه السلام)، و حوادث دوران ایشان پرداخته است. البته بخش قابل‌توجه کتاب، در شرح زندگانی و فضایل امیرالمؤمنین (علیه السلام) و حسنین (علیهم السلام) است. لذا باب هفتم درباره حضرت علی (علیه السلام)، و باب هشتم و نهم، به امام حسن و امام حسین (علیهم السلام) اختصاص یافته و بقیه نیز درباره فرزندان دیگر حضرت علی (علیه السلام)، حضرت خدیجه و حضرت زهرا (علیهم السلام) است. فصل چهارم از باب دوازدهم، درباره امام کاظم (علیه السلام) است. ابن جوزی شرح حال آن حضرت را با نام، القاب و ویژگی‌های اخلاقی و کرامات آن حضرت شروع کرده و با آنکه فضایل ایشان را به زیبایی بیان نموده است،^۲ اما در مواردی نیز رگه‌هایی از عصبیت و اظهارنظرهای مؤلف به چشم می‌خورد. ابن جوزی با اینکه از

۱. نرم‌افزار سیره معصومان، کتاب‌شناسی مطالب السؤل.

۲. سبط ابن جوزی، تذکرة الخواص، ج ۲، ص ۳۱۳.

منابع شیعی استفاده نکرده، اما در مواردی از الارشاد مفید در شرح حال ائمه علیهم السلام مطالبی را نقل نموده است.^۱

دیگر اثر مرتبط در قرن هفتم، کشف الغمّة فی معرفة الاثمه، اثر علی بن عیسی بن ابوالفتح، معروف به اربلی (م ۶۹۳ق) است. اربلی از دانشمندان قرن هفتم، و کتاب کشف الغمّه او، کتابی کم نظیر و از مهم ترین تألیفات درباره زندگانی معصومان است که به جهت اعتدال آن، مورد توجه شیعه و سنی بوده است. اربلی کتاب را با اشاره مختصر به سیره رسول خدا صلی الله علیه و آله آغاز نموده و سپس درباره ائمه دوازده گانه مطالبی را به ترتیب آورده است. وی خود تأکید کرده است که کتابش جدلی نیست؛ ضمن آنکه بسیار کوشیده است تا با بحث های ادبی و تاریخی، ولایت ائمه علیهم السلام را اثبات کند. از مهم ترین مطالب وی درباره امام کاظم علیه السلام، شرح زندگانی و ویژگی های شخصی، دلایل امامت و ذکر فضایل و کراماتی از آن حضرت است. اربلی در بخش پایانی زندگانی آن حضرت، دعا هایی را که از آن امام نقل شده، ذکر کرده است. این کتاب، توسط مجمع جهانی اهل بیت تحقیق و در چهار مجلد به چاپ رسیده است. اواخر جلد دوم کشف اللغمّه^۲ در باب احوالات امام کاظم علیه السلام است که در هشت باب یا بخش، به احوالات آن حضرت از قبیل فضایل، مناقب، خصال، سبب شهادت، اولاد آن حضرت و... پرداخته است. این کتاب در قرن دهم توسط علی بن حسین زواره ای به فارسی برگردانده شده است.

قرن هشتم

در قرن هشتم، علاوه بر منابع عربی، منابع فارسی زیادی به شرح حال ائمه علیهم السلام توجه کرده اند که تنها بخشی از این منابع فارسی عبارت اند از:

روضة اولی الالباب فی معرفة التواریخ و الانساب، نوشته فخرالدین ابوسلیمان داود بن ابی الفضل محمد، شاعر و مؤرخ ایرانی (م ۷۳۰ق) و معروف به تاریخ بناکتی است.^۳ این کتاب توسط دکتر جعفر شعار تصحیح شده است. بناکتی دارای مذهب سنی و کتاب او، از

۱. ر.ک: همان، ص ۴۹۰.

۲. اربلی، کشف الغمّه، ج ۲، ص ۷۴۶.

۳. آغا بزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۹، ص ۸۱۰ و ج ۱۱، ص ۲۹۰.

منابع عصر مغول است. البته موضوع کتاب، تاریخ عمومی جهان است که در زمان ابوسعید ایلخانی (م ۷۳۶ق) نوشته شده است. کتاب در نه باب است که باب سوم آن درباره رسول خدا (صلی الله علیه و آله)، خلفای راشدین و مختصری درباره ائمه دوازده گانه شیعه است. مطالب کتاب درباره امام کاظم (علیه السلام)، در نصف صفحه و با عنوان الامام ابوالبراهیم موسی الکاظم (علیه السلام) آمده است که بعد از ذکر تاریخ ولادت و شهادت امام (علیه السلام)، از فرزندان امام و وجه تسمیه برخی از آنان یاد کرده است.^۱ بناکتی تاریخ شهادت امام (علیه السلام) را سال ۱۸۶ق و در ۵۴ سالگی دانسته است (ص ۱۵۲).

تاریخ گزیده، نوشته حمدالله بن ابی بکر بن احمد بن نصر، مشهور به مستوفی قزوینی (م ۷۴۰ق) است. مستوفی غیر از تاریخ گزیده، دو کتاب دیگر با عنوان نزهة القلوب و ظفرنامه دارد که اولی در موضوع جغرافیا و علم هیئت، و دومی تاریخ منظوم است. مستوفی با اینکه خود از اهل سنت است، بر این باور است که ائمه شیعه، معصوم، حجة الحق علی الخلق و مستحق خلافت هستند؛ گرچه زمینه ای برای خلافت آنان پیش نیامد.^۲ مستوفی در این کتاب، درباره ولادت، مدت امامت، تاریخ و چگونگی شهادت، محل دفن، تعداد فرزندان و محل دفن امام کاظم (علیه السلام) مطالبی آورده است.^۳ نکته قابل توجه در نقل مستوفی درباره امام کاظم (علیه السلام)، نحوه شهادت امام است که به نقل از شیعه گفته است سرب در حلقوم آن حضرت ریختند؛ درحالی که در منابع شیعی چنین مطلبی یافت نشد.

راحة الارواح، در شرح زندگانی، فضایل و معجزات ائمه اطهار (علیهم السلام)، اثر ابوسعید حسن بن حسین شیعی سبزواری (زنده در ۵۷۷ق)، متکلم و فقیه قرن هشتم و معاصر شهید اول، است. این کتاب به زبان فارسی است و در زمان دولت سربداران به درخواست خواجه یحیی کزایی (م ۷۵۹ق)، حاکم سربداری، نوشته و به او تقدیم شده است. محتوای کتاب، در شرح زندگانی، فضایل و معجزات چهارده معصوم است. کتاب پانزده باب دارد که باب دهم آن،

۱. بناکتی، روضة اولی الاباب فی معرفة التواریخ و الانساب، ص ۱۱۳. قسمتی از عبارات او چنین است: روز سه شنبه و گویند سه شنبه، هشتم ماه صفر سنة ثمان و عشرين و مائة درأبواء، موضعی میان مکه و مدینه، در وجود آمد و ۵۵ سال و پنج ماه و هفده روز بزیست و در عهد هارون الرشید، روز آدینه، ۲۵ ماه رجب سنه ثلاث و ثمانین و مائه در بغداد وفات یافت.

۲. مستوفی، تاریخ گزیده، ص ۱۰ و ۲۰۱.

۳. همان، ص ۲۰۴.